

Η ΘΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΚΛΕΙΤΟΥ

ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΚΑΙ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΑΣ

Α

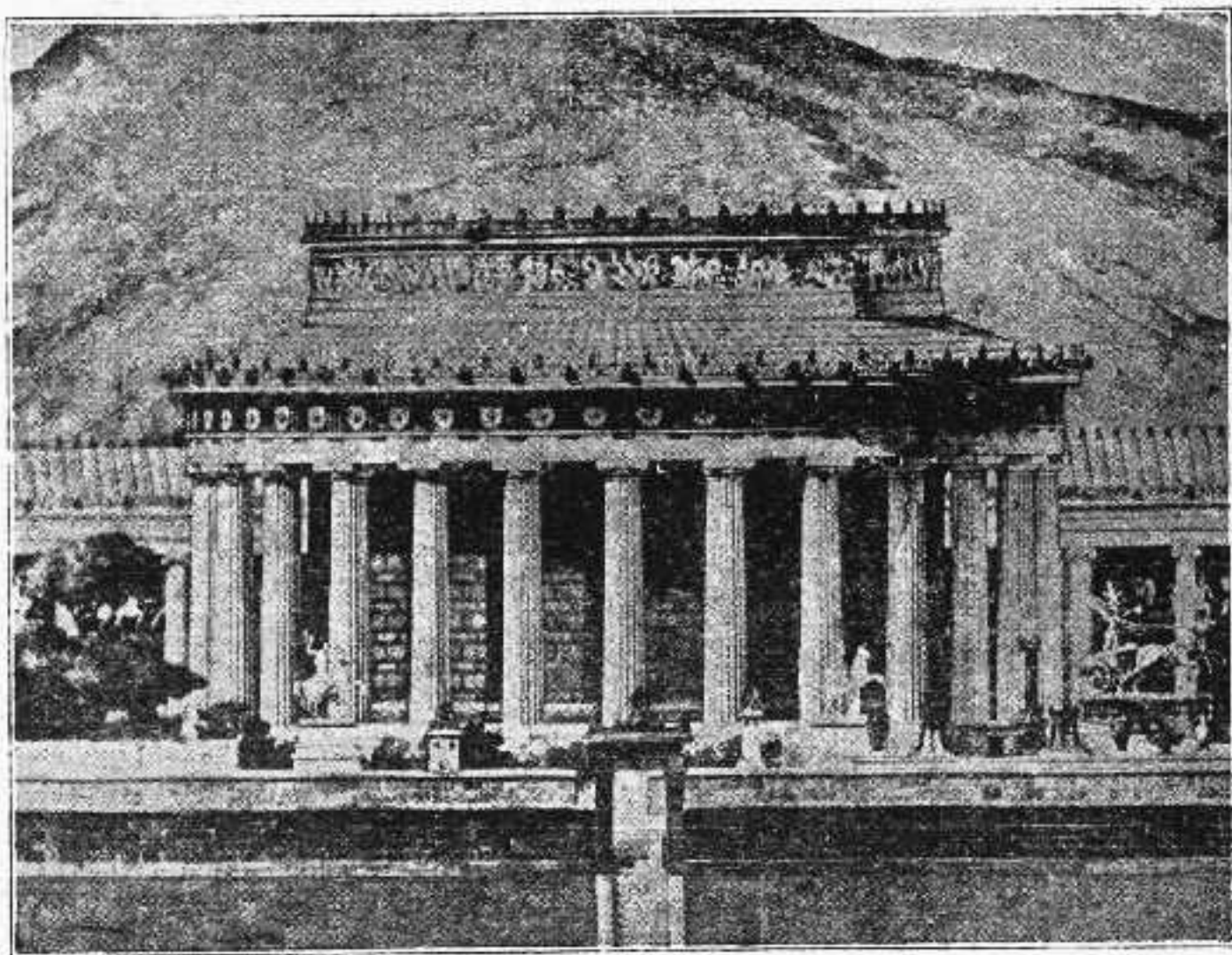
Ἐν τῶν περιεργότερων καὶ σπουδαιοτέρων προβλημάτων τῶν ἀπασχολούντων νῦν τοὺς ἀρχαιολόγους εἶναι τὸ τίς ὁ προσρισμός τοῦ ἐν Ἐπιδάυρῳ ἀπὸ εἰκοσαετίας ἤδη ἀνακαλυφθέντος θαυμασίου περιφεροῦς οἰκοδομήματος τοῦ ἀρχιτέκτονος Πολυκλείτου, ὅπερ ὁ μὲν Πausanias καλεῖ ¹ «περιφερὲς οἶκημα» καὶ «Θόλον», χωρὶς οὐδὲ λέξιν νὰ λέγῃ ἡμῖν περὶ τοῦ προσρισμοῦ αὐτοῦ, ἢ δ' ἐν ταῖς αὐταῖς ἀνασκαφαῖς ἀνακαλυφθεῖσα ἐπίσημος τοῦ ἱεροῦ ἐπιγραφή, ἢ ἀναγράφουσα τὰς πρὸς κατασκευὴν τοῦ οἰκοδομήματος τούτου δαπάνας, καλεῖ ἀπλῶς «θυμέλην», θυμελοποιούς δὲ τοὺς ἐπὶ τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ, χωρὶς καὶ αὕτη νὰ περιέχῃ οὐδὲ τὸν ἐλάχιστον ὑπαινιγμὸν περὶ τοῦ περιορισμοῦ τῆς Θόλου.

Τὸ περὶ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο μυστήριον ἐπιτείνουνσι τὰ καθ' ἑκάστα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτοῦ μερῶν.

Ὡς γνωστὸν, τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο (εἰκ. 1) εἶναι περιφερές, πολυτελεστάτην ἔχον τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διακόσμησιν. Καὶ ὑπὸ τοιχογραφιῶν δ' ἐκοσμεῖτο τὸ πάλαι κατὰ τὴν ῥητὴν μαρτυρίαν τοῦ Pausanias, εἰκονίζουσάν τὸν Ἑρωτα τὰ βέλη καὶ τὸ τόξον ἀποθέσαντα, λύραν δὲ ἀντὶ αὐτῶν ἀράμενον, καὶ τὴν Μέθην πίνουσαν ἐξ ὑαλίνης φιάλης, δι' ἧς ἐφαίνετο τὸ πρόσωπον αὐτῆς.

¹ Pausan. B' 27.3: Οἶκημα δὲ περιφερὲς λίθου λευκοῦ, καλούμενον Θόλος πλησίον (τοῦ ναοῦ), θέας ἄξιον. Ἐν δὲ αὐτῷ Pausanias γράψαντος βέλη μὲν καὶ τόξον ἐστὶν ἀφεικῶς Ἑρως, λύραν δὲ ἀντ' αὐτῶν ἀράμενος φέρει. Ἰέγραπται δὲ ἐνταῦθα καὶ Μέθη, Pausanias καὶ τοῦτο ἔργον, ἐξ ὑαλίνης φιάλης πίνουσα· ἴδοις δὲ καὶ ἐν τῇ γραφῇ φιάλην τε ὑάλου, καὶ δι' αὐτῆς γυναικὸς πρόσωπον.— Ἰδὲ καὶ B' 27.5: Πολύκλειτος γὰρ καὶ οἶκημα τὸ περιφερὲς ὁ ποιήσας ἦν.

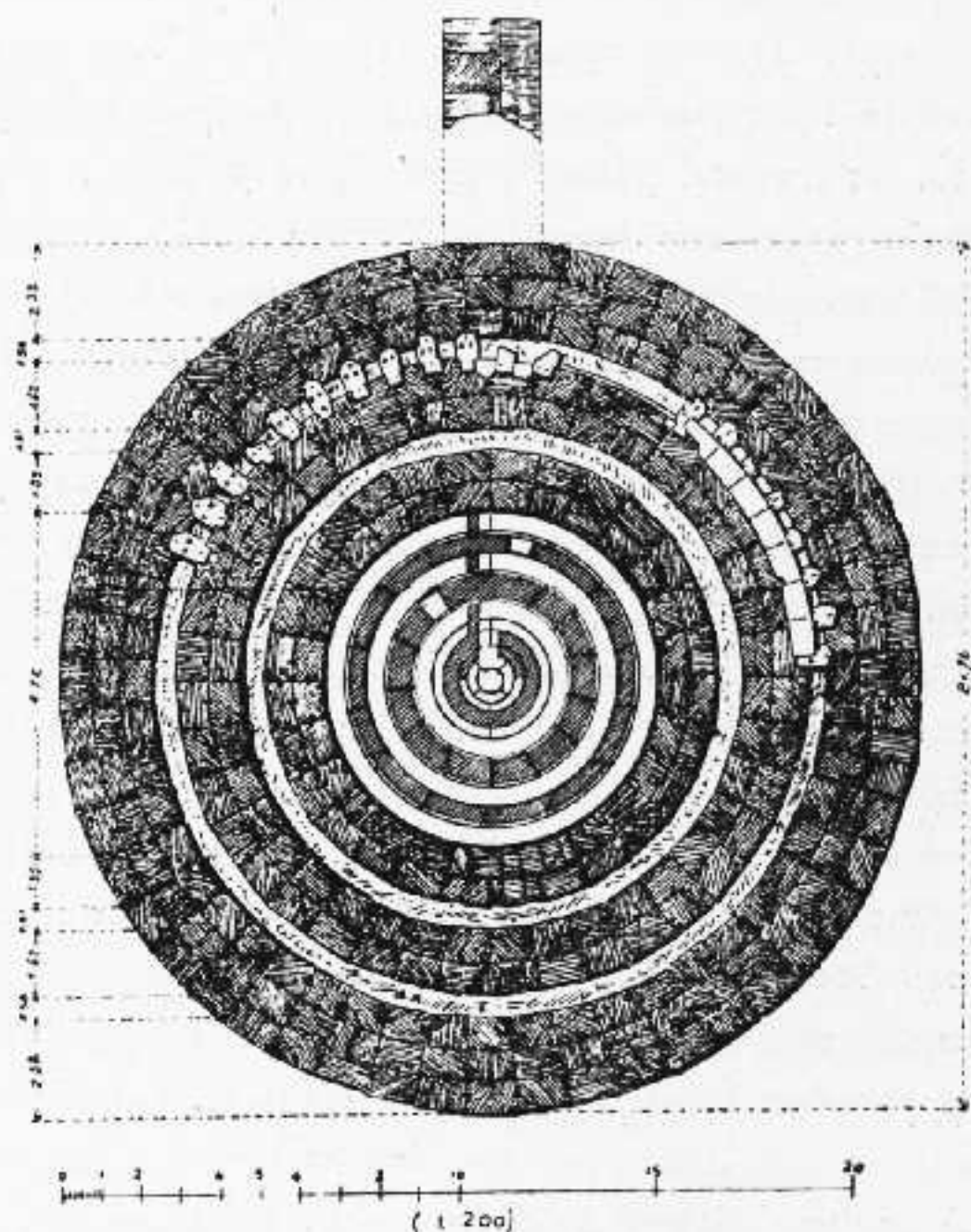
Τὰ θεμέλια αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἐξ ἑξ συγκεντρικῶν κυκλικῶν τοίχων, ὧν οἱ τρεῖς ἐξωτερικοὶ ἦσαν κρηπιδώματα τοῦ ὑπερκειμένου οἰκοδομήματος. Ἐπὶ τοῦ πρώτου τῶν κρηπιδωμάτων τούτων ἐστηρίζετο ἐξωτερικὴ στοὰ 26 δωρικῶν κιόνων, ἐπὶ τοῦ δευτέρου ὁ τοίχος τοῦ σηκοῦ, μίαν πύλην, πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένην, ἔχοντος, ἐπὶ δὲ τοῦ τρίτου, τοῦ πρὸς τὸ κέντρον, ἐστηρίζετο ἐσωτερικὴ στοὰ 14 θαυμασιῶν κορινθιακῶν κιόνων. Οἱ τρεῖς λοιποὶ κυκλικοὶ θεμέλιοι τοῖχοι, λίαν

Εἰκ. 1. Ἡ Θόλος τῆς Ἐπιδαύρου συμπληρωμένη.

λεπτοὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἤδη ῥηθέντας, οὐδὲν ἄλλο ἔφερον ἢ τὸ ἔδαφος τοῦ σηκοῦ. Ὑπογείως ὁμοῦς ἐσχημάτιζον, ἀκριβῶς ὑπὸ τὸν κύκλον τοῦ ἔδαφους, τὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ τῆς κορινθιακῆς στοᾶς, περίεργον καὶ πρωτοφανὲς ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἀρχιτεκτονικῇ κατασκευάσμα, οὗ ἡ ἔννοια εἰς ἀληθῆ βάσανον ὑπέβαλλε τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων. Οἱ τρεῖς δηλαδὴ κυκλικοὶ τοῖχοι οὗτοι, ἀφίνουσι μεταξὺ αὐτῶν τρεῖς στενοὺς δρόμους, δι' ὧν μόλις δύναται νὰ διέλθῃ ἄνθρωπος. Ἐκαστος αὐτῶν συγκοινωνεῖ μὲν πρὸς τὸν παρακείμενον διὰ πύλης ἐπίσης στενῆς, ὕψους 1,65, συγχρόνως ὁμοῦς φράσσεται ἐν ἐνὶ τῶν σημείων αὐτοῦ, καὶ δὴ παρὰ τὴν πύλην, διὰ διαφράγματος οὕτω

πως τεθειμένου ὥστε, ἵνα ρθᾷσῃ τις εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὅλου κτίσματος ἢ ἀπὸ τοῦ κέντρου εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἐξωτερικοῦ κυκλικοῦ δρόμου, εἰς οὐδὲν χρησιμεύουσιν αὐτῷ πρὸς συντόμευσιν τῆς πορείας αἱ πύλαι, ἀλλ' ἀναγκάζεται νὰ διατρέξῃ ἀπαξάπαντα τὸν δρόμον καὶ τῶν τριῶν κύκλων. Σχηματίζεται δηλαδή οὕτω τελειότατον σχῆμα ἀδύτου ὑπογείου ἄνευ ἐξωτερικῆς εἰσόδου τινός, λαβυρίνθου (εἰκ. 2), τὸν μίτον τῆς σημα-

Εἰκ. 2. Τὰ θεμέλια τῆς Θόλου καὶ ὁ ἐν αὐτοῖς λαβύρινθος.

σίας τοῦ ὁποίου μάτην, ὡς εἵπομεν, ζητοῦσι μέχρι σήμερον οἱ σοφοί, πλείστας ὁσας καὶ διαφορωτάτας γράψαντες ἢ ἐκφράσαντες ὑποθέσεις περὶ τε τοῦ σκοποῦ τοῦ λαβυρίνθου τούτου καὶ τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος.

Οὕτως, οἱ μὲν στηριζόμενοι εἰς τὴν λέξιν οἶκημα καὶ τὰς ὑπὸ Παυσίου γραφὰς τοῦ σηκοῦ, Ἑρωτα καὶ Μέθην παριστώσας, ὡς ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, ὑπέθεσαν ὅτι πρόκειται περὶ τόπου διαμονῆς, ἀναψυχῆς καὶ ἐστιασέων τῶν ἱερέων καὶ ἀρχόντων. Ἄλλοι, στηριζόμενοι ἐπὶ τοῦ ὀνό-

ματος θυμέλη καὶ τῆς ἐν Ἀθήναις Θόλου, ἐν ἣ οἱ Πρυτάνεις ἐτέλουν θυσίας (Παυσαν. Α' 5, 1), ὑπέθεσαν ὅτι ἡ Θόλος τῆς Ἐπιδαύρου ἦτο ὁ κύριος βωμός τοῦ Ἀσκληπιοῦ τελουμένων ἐν αὐτῇ θυσίων ζώων κλπ.

Τὴν γνώμην ταύτην παρεδέχθησαν ἕτεροι μετὰ τῆς τροποποιήσεως ὅτι αἱ θυσίαι θὰ ἦσαν ἀναίμακτοι, ἵνα μὴ καταστρέφονται ὑπὸ τοῦ καπνοῦ αἱ ἐν τῷ σπικῷ τοιχογραφίαι τοῦ Παυσίου.

Πρὸς τὰς θυσίας ταύτας προσέθετον μυσταγωγίας, ἱεροτελεστίας καὶ μαγγανείας, σχέσιν ἔχούσας πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, αἵτινες θὰ ἐτελοῦντο ἐν τῷ στενωπῷ διὰ τοιαῦτα πράγματα ὑπογείῳ λαβύρινθῳ, δι' οὗ, ὡς εἶπομεν, μόλις δύναται τις νὰ βαδίσῃ¹.

Ἄλλοι πάλιν ὁρμώμενοι ἐκ τῆς ἐν Σπάρτῃ σκιᾶδος, οἰκοδομήματος ἐπίσης περιφεροῦς, χρησιμεύοντος πρὸς τέλεσιν μουσικῶν ἀγώνων, καὶ ἐκ τοῦ ὁμοιοσχήμου παρὰ τὸν Ἰλισσὸν Ὠδείου τῶν Ἀθηνῶν, ἐνθα ἐπίσης ἐτελοῦντο μουσικοὶ ἀγῶνες, ὑπέθεσαν, ἐπικουρον ἔχοντες πρὸς τοῦτο καὶ τὸ ὄνομα θυμέλη, ὅτι ἡ Θόλος τῆς Ἐπιδαύρου ἦτο ἐπίσης Ὠδεῖον.

Ἄλλοι πάλιν ὑπέθεσαν ὅτι τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τῆς Θόλου οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ τὸ ὑπὸ Παυσανίου μνημονευόμενον «ἱερὸν φρέαρ» τῆς Ἐπιδαύρου, κρήνη τις δηλαδὴ πολυτελής, ἀνάλογος πρὸς τὴν Ἀθηναϊκὴν ἐννεάκρουνον τοῦ Πεισιστράτου· ἀλλ' οὐδὲν ἔχνος ὑδραγωγείου ἢ ὕδατος εὑρέθη ἐν τῇ Θόλῳ.

Τέλος, εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸν λαβύρινθον, ἐρρήθη ὑπ' ἄλλων ὅτι ἦτο θησαυροφυλάκιόν τι ἢ τόπος ἐν ᾧ διητῶντο οἱ περίφημοι ἱεροὶ Ἐπιδαῦριοι ὄφεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ².

Κατὰ πασῶν τῶν ὑποθετικῶν ἐξηγήσεων τούτων ἠγέρθησαν ἀντιρρήσεις ἐπὶ ἰσχυροτάτων ἐπιχειρημάτων στηριζόμεναι, καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ὅλης ἐρεῦνης συνωψίσθη, ὑπὸ τῶν ἀπαριθμησάντων τὰς προταθείσας γνώμας τελευταίων ἐκδοτῶν τοῦ Παυσανίου, εἰς τὰς λέξεις «ἄγνωστον παραμένει μέχρι τοῦδε εἰς τί ἐχρησίμευε τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο»³.

Συνέβη ὁμῶς ἐν τῇ ἐρεύνῃ ταύτῃ ὅ,τι πολλάκις γίνεται προκειμένου περὶ τοιούτων ζητημάτων. Ἐνῷ δηλαδὴ οἱ ἐρευνηταὶ ἐπεκαλέσθησαν

¹ Π. Καββαδίου Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, Ἀθῆναι 1900, σελ. 65.

² Ἀπαρίθμησιν τῶν περὶ τῆς Θόλου γραφέντων ἰδὲ ἐν Frazer, Pausanias τόμ. Γ', σελ. 248—Hitzig-Blümner, Pausanias τόμ. Α', σελ. 612—Herlich, Epidaurus, eine antike Heilstätte, 1898.

³ Pausanias, ἔκδ. Hitzig und Blümner, σελ. 612.

πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν ἐπιγραφικὴν, τὰ φιλολογικὰ κείμενα καὶ πᾶσαν ἄλλην πηγὴν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων, παρημέλησαν νὰ ἐξετάσωσι μήπως ἡ νομισματικὴ ἡδύνατο νὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς ὡς πρὸς τὸ ζήτημα. Ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ ὅθεν ἴνα νῦν ἐρευνήσω τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

B'

Ὡς γνωστὸν, εἰς τοὺς τύπους τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν νομισμάτων, προσετέθησαν, ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας, οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ λεγόμενοι τύποι, οἵτινες εἶναι τοσοῦτον πολυάριθμοι, ὥστε ὁ Ἄγγλος Donaldson ἔγραψε ἐπ' αὐτῶν βιβλίον ὀλόκληρον ὑπὸ τὸν τίτλον *Architectura numismatica*.

Δὲν ὑπάρχει ἀληθῶς περίφημόν τι διὰ τὴν ἱερότητα ἢ τὴν τέχνην αὐτοῦ οἰκοδόμημα, ἐφ' ᾧ ἐφημίζετο Ἑλληνικὴ τις πόλις, ὅπερ νὰ μὴ ἔθεσεν αὕτη ἐπὶ τῶν νομισμάτων της, ἐπιδεικνύουσα οὕτως εἰπεῖν τὴν δόξαν της. Ἐνίοτε οἱ τύποι οὗτοι παριστῶσι πιστῶς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς λεπτομερείας τοῦ ἀπεικονιζομένου οἰκοδομήματος, συνηθέστερον ὁμῶς μόνον τὰ κυριώτερα τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτοῦ, ὡς ἐκ τοῦ περιορισμένου χώρου τὸν ὁποῖον διέθετεν ὁ σφραγιδογλύφος, καὶ τοῦτο πάνυ ἀτέχνως, ὡς ἐκ τῆς ταχύτητος, ἀμελείας καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνικανότητος μεθ' ᾧ ἐκόπτοντο τὰ νομίσματα ταῦτα, ἐν χρόνῳ καθ' οὗ εἶχεν ἤδη καταπέσει τὸ καλλιτεχνικὸν αἶσθημα.

Καὶ οὕτως ὁμῶς οἱ τύποι οὗτοι πολυτίμους παρέχουσι τῷ ἀρχαιολόγῳ πληροφορίας. Ἀρκοῦμαι νὰ ἐνθυμίσω τῷ ἀναγνώστῃ, ὡς παράδειγμα, τὰ ἔτεχνα ἐκεῖνα Ἀθηναῖκά νομίσματα ἅτινα δικαίως — ὡς αἱ κατόπιν ἀνασκαφαὶ ἀπέδειξαν — ἐπεκαλοῦντο οἱ ἀρχαιολόγοι ἄλλοτε πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς θέσεως ἣν κατεῖχεν ἡ πύλη τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ σπήλαιον τοῦ Πανός, τὸ τότε ἐντελῶς ἀφανὲς Διονυσιακὸν θέατρον, καὶ ἄλλα σχετικὰ.

Ὅπως λοιπὸν πανταχοῦ τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν τοῦ Ῥωμαικοῦ κράτους, οὕτω καὶ ἐν Πελοποννήσῳ συνηθέστατοι εἶναι ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι. Ἐνεδεικνύετο ἄρα ἀφ' ἑαυτῆς ἡ μελέτη, μήπως ἐπὶ τινος τῶν πολλῶν νομισμάτων τῶν Ἐπιδαυρίων εἰκονίζετο ἡ Θόλος. Κρίνοντες μάλιστα ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοιούτων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων,

ἡδυνάμεθα νὰ προσέπωμεν ὅτι, ἂν οἱ Ἐπιδαύριοι ᾔθελον νὰ θέσωσιν ἐπὶ τῶν νομισμάτων αὐτῶν τοιοῦτους τύπους, δύο θὰ ἦσαν τὰ οἰκοδομήματα ἐκεῖνα ἅτινα θὰ ἐξέλεγον: Ὁ περίφημος ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τὴν ἱερότητα αὐτοῦ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἡ μοναδικὴ διὰ τὸ σχῆμα καὶ ἀρχιτεκτονικὸν αὐτῆς κάλλος Θόλος τοῦ Πολυκλείτου, ἣν ὁ Πausanias καλεῖ θεὰς ἀξίαν. Δὲν προσθέτω εἰς ταῦτα καὶ τὸ λαμπρὸν θέατρον, διότι ἐφημίζετο μὲν δικαίως τοῦτο διὰ τὴν ἁρμονίαν καὶ κάλλος αὐτοῦ, ὑπέρει δὲ ὡς πρὸς μὲν τὸ μέγεθος τοῦ ἐν Μεγαλοπόλει θεάτρου, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ δόξαν τοῦ ἐν Ἀθήναις Διονυσιακοῦ

θεάτρου τοῦ προτύπου πάντων τῶν ἀρχαίων θεάτρων, ἐφ' ᾧ δικαίως μεγαλυνχοῦντες οἱ Ἀθηναῖοι ἔθεσαν αὐτὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων αὐτῶν.

Πράγματι δὲ τοῦτο συμβαίνει. Ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἱερᾶς Ἐπιδαύρου εὐρίσκομεν ὅ,τι ἀνεμόμεν, τὸν ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τὴν Θόλον τοῦ Πολυκλείτου.

Ὁ πρῶτος ἀνεγνωρίσθη ἤδη ὑπὸ τῶν νομισματολόγων καὶ ἀρχαιολόγων. Ἐπὶ νομισμάτων δηλαδὴ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς¹, κοπέντων ἐν Ἐπιδαύρῳ μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς

ΙΕΡΑΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ (εἰκ. 3), βλέπομεν ναόν, ἐν ᾧ ἄγαλμα μέγα Ἀσκληπιοῦ, καθημένου ἐπὶ θρόνου. Ὅτι ὁ ναὸς οὗτος εἶναι ὁ ἐν τῷ Ἱερῷ μέγας ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἀποδεικνύει ἀσφαλῶς τὸ ἐν αὐτῷ ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ μέχρι τῶν ἐλαχίστων πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Πausanias περιγραφὴν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τούτῳ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος, ἔργου Θρασυμήδους τοῦ Παρίου, «κάθεται δὲ ἐπὶ θρόνου βακτηρίαν κρατῶν, τὴν δ' ἐτέραν τῶν χειρῶν ὑπὲρ κεφαλῆς ἔχει τοῦ δράκοντος καὶ οἱ καὶ κύων παρακατακείμενος πεποίηται»².

Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐπὶ τοῦ νομίσματος δὲν φαίνεται καὶ ὁ κύων, ἀλλ'

¹ Sestini, Descriz. del Mus. Fontana, p. 67 N° 1. Tab. III fig. 2 = Mionnet Suppl. IV, 261, 154 — British Museum Catalog. Peloponnesus 159, 29, pl. XXIX, 22 = Imhoof-Blumer καὶ Percy-Gardner A Numismatic Commentary on Pausanias, p. 43, 2, pl. L. v.

² Πausanias B', 27, 2.

Εἰκ. 3. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐπὶ νομίσματος τῆς Ἐπιδαύρου.

αἴτιον τῆς παραλείψεως τῆς λεπτομερείας ταύτης οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἀνεπαρκὲς τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον διέθετεν ὁ σφραγιδολύφος. Τοῦτο

Εἰκ. 4-5. Ὁ Ἀσκληπιὸς τοῦ Θρασυμήδους ἐπὶ νομισματίων τῆς Ἐπιδαύρου.

ἀποδεικνύουσιν ἕτερα ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς νομίσματα τῶν Ἐπιδαυρίων κοπέντα ἐπὶ Ἀδριανοῦ, Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ Μ. Αὐρηλίου¹, φέροντα δὲ μόνον τὸ αὐτὸ ἀπαραλλάκτως ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ κυνὸς (εἰκ. 4 καὶ 5), ὥς ἐκ τοῦ μείζονος χώρου ὃν εἶχεν ὁ τὸν ναὸν παραλείψας ἐνταῦθα σφραγιδολύφος.

Ἐτι λεπτομερέστερον καὶ ἀκριβέστερον παριστῶσι τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ τὰ ὠραῖα (τοῦ 323—240 π. Χ.) ἀργυρᾶ νομίσματα τῶν Ἐπιδαυρίων (εἰκ. 6), ὧν ὁ τύπος συμφωνεῖ μέχρι τῶν ἐλαχίστων πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀγάλματος τοῦ θεοῦ ὑπὸ τοῦ Πausανίου, συμφωνεῖ δ' ἐπίσης ἐντελῶς καὶ πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ νομίσματος ἐν τῷ ναῷ Ἀσκληπιόν².

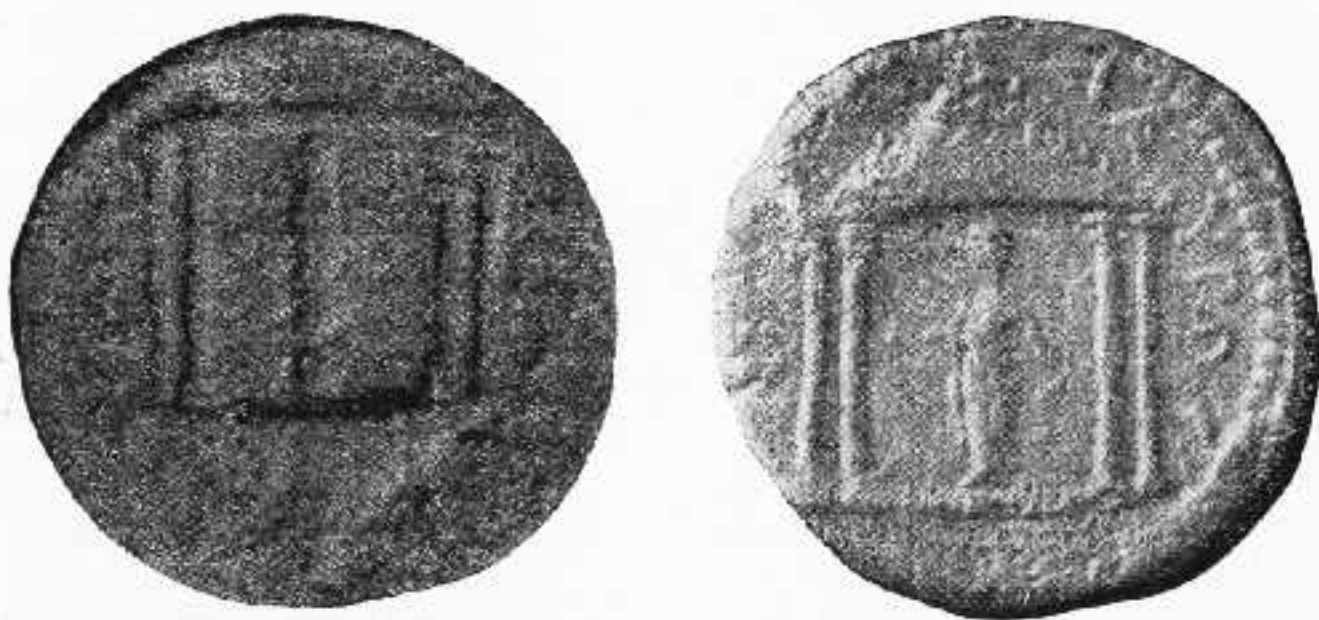

Εἰκ. 6. Ὁ Ἀσκληπιὸς τοῦ Θρασυμήδους ἐπὶ ἀργυροῦ νομίσματος τῆς Ἐπιδαύρου.

¹ Imhoof-Blumer καὶ P. Gardner ἐνθ. ἀν. 2.

² Ὁ αὐτὸς λόγος, τῆς ἐλλείψεως τοῦ χώρου, ἠνάγκασε τὸν σφραγιδολύφον νὰ δηλώσῃ δι' ἀπλῶν μὲν σημείων τὰ ἐν τῷ αὐτώματι τοῦ ναοῦ ἄγάλματα, τὴν δὲ πρόσοψιν τοῦ ναοῦ ὡς τετράστυλον καὶ οὐχί, ὡς πράγματι εἶναι, ἐξάστυλον. Διότι, ἂν προσέθετε καὶ τοὺς ἐλλείποντας κίονας τῆς προσόψεως, τότε δὲν θὰ ἔμενεν αὐτῷ χώρος πρὸς ἀπεικόνισιν τοῦ ἐν τῷ σηκῷ ἀγάλματος. Τοιαῦται παραλείψεις εἶναι τι συνηθέστατον, ὡς καὶ εὐνόητον, ἐπὶ τῶν τοιούτων νομισματικῶν τύπων.

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὰ νομίσματα ἐκεῖνα, ἅτινα κατὰ τὴν γνώμην μου παρίστωσι τὴν Θόλον. Ταῦτα εἶναι νομίσματα κοπέντα ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, φέροντα δὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΙΕΡΑΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ περίξ περιφεροῦς θολωτοῦ οἰκοδομήματος, ἐν ᾧ ἴσταιται ἄγαλμα Ὑγείας. Δὲν εἶναι δὲ ἀνέκδοτα. Ὁ Sestini¹ καὶ ὁ Mionnet² ἐδημοσίευσαν ἤδη ἀπὸ μακροῦ δύο τοιαῦτα ἐκ τῶν Μουσείων τοῦ Μονάχου καὶ Μιλάνου. Ἐπίσης ὁ Head ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῶν νομισμάτων*³. Οἱ δὲ Imhoof-Blumer καὶ Percy-Gardner⁴ ἐν τοῖς *Νομισματικοῖς ὑπομνήμασιν* εἰς τὸν Πausανίαν περιέγραψαν καὶ ἀπεικόνισαν τὸ ἐκ τοῦ Μουσείου τοῦ

Εἰκ. 7-8. Ἡ Θόλος ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἐπιδαύρου.

Μονάχου καὶ τρίτον ἐκ τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου. Καὶ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Νομισματικῷ Μουσείῳ ἡμῶν ὑπάρχουσι δύο ὅμοια, ὧν τὸ μὲν (εἰκ. 7) εὑρέθη εἰς τὰς παρὰ τῶν Γάλλων ἀνασκαφὰς τῆς Τεγέας, τὸ δὲ (εἰκ. 8) ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἐν τούτοις οὐδεὶς τῶν νομισματολόγων ἢ τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν ἀνὰ χεῖρας ἐχόντων τὸ πολύτιμον βιβλίον τῶν Imhoof-Blumer καὶ P. Gardner, ἐσκέφθη ποτὲ νὰ ταυτίσῃ τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τούτων θολωτὸν περιφερὲς οἰκοδόμημα πρὸς τὴν περίσφημον Θόλον.

Λίτιον τούτου ἐγένετο τὸ ἐν τῇ Θόλῳ τοῦ νομίσματος εὑρισκόμενον ἄγαλμα τῆς Ὑγείας καὶ τὸ γεγονόςς ὅτι τὰ νομίσματα ταῦτα ἐκόπησαν

¹ Descrizione medagl. Fontana. p. 67, 2—3.

² Suppl. IV, 261, 155.

³ Ἱστορία νομισμάτων· μετάφρ. Σβορόννου, τόμ. Α', σελ. 551.

⁴ Σελ. 44 καὶ 161, Πίναξ L. VI. καὶ GG. VIII.

ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Ἀμφότερα ταῦτα συνδυασθέντα ὑπὸ τοῦ Sestini τὸ πρῶτον πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Παυσανίου (B' 27, 7), καθ' ἣν «*Ἀντωνῖνος τῆς συγκλήτου βουλῆς ἐποίησε καὶ Ὑγεία ναὸν καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ἀπόλλωνι ἐπέκλησεν Αἰγυπτίους*», ἐγένοντο ἀφορμὴ ὅπως καὶ οἱ Imhoof-Blumer καὶ P. Gardner ταυτίσωσι τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀντωνίνου οἰκοδόμημα πρὸς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα ναὸν τῆς Ὑγείας. Τούτοις ἠκολούθησαν, ὡς φαίνεται, καὶ πάντες οἱ ἀρχαιολόγοι· οὕτω δὲ οὐδεὶς ποτε λόγος ἐγένετο περὶ τῶν νομισμάτων τούτων ἐν σχέσει πρὸς τὴν Θόλον τοῦ Πολυκλείτου.

Ἡ γνώμη ὁμῶς αὕτη εἶναι, κατ' ἐμέ, ἐντελῶς ἀπορριπτέα ἔνεκα τῶν ἐξῆς λόγων.

Πρῶτον. Πᾶν ἄλλο ἢ βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ παρὰ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενος Ἀντωνῖνος εἶναι ὁ Ῥωμαῖος αὐτοκράτωρ Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσεβῆς (136—161 μ. Χ.). Ὁ περιηγητὴς ῥητῶς ἐν τῷ χωρίῳ ἐκείνῳ (B', 27, 7) λέγει, ὅτι ἦτο «*ἀνὴρ τῆς συγκλήτου βουλῆς*» ποιήσας τὰ ἔργα ταῦτα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παυσανίου (ἐφ' ἡμῶν ἐποίησεν).

Ἀλλ' ὁ Παυσανίας ἔγραψε τὸ βιβλίον αὐτοῦ ἀφ' οὗ ἤδη ἐβασίλευσεν ὁ Ἀντωνῖνος, ὃν, ἂν περὶ αὐτοῦ προύκειτο, θὰ ἐκάλει αὐτοκράτορα καὶ οὐχὶ συγκλητικόν. Διὰ τοῦτο ἀπὸ τοῦ 1852 ἤδη ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Schubart¹ ἡ γνώμη ὅτι ὁ συγκλητικὸς Ἀντωνῖνος τοῦ Παυσανίου εἶναι ἄγνωστός τις ἡμῖν Ῥωμαῖος καὶ οὐχὶ ὁ αὐτοκράτωρ, καὶ τὴν γνώμην ταύτην δικαίως ὑποστηρίζουσι μέχρι τοῦ νῦν διάφοροι ἀρχαιολόγοι.

Δεύτερον. Καὶ ἐν ἡ περιπτώσει ὁ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενος Ἀντωνῖνος ἦτο ὁ κόψας τὰ νομίσματα ἡμῶν αὐτοκράτωρ, τοῦτο δὲν θὰ ἀπεδείκνυεν ὅτι καὶ ὁ ἐπ' αὐτῶν τύπος παριστᾷ τὸν παρ' αὐτοῦ κτισθέντα ἐν Ἐπιδαύρῳ ναὸν Ὑγείας τῆς Αἰγυπτίας, διότι γνωστοῦ ὄντος ὅτι ἐν Πελοποννήσῳ πάντα τὰ πολυπληθέστατα νομίσματα, τὰ φέροντα ὅ,τι περίφημον οἰκοδόμημα εἶχεν ἐκάστη πόλις, ἐκόπησαν ἐπὶ ὀλιγίστων μόνον Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων², ἔπρεπε νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι πάντα τὰ εἰκονιζόμενα κτίρια ἐκόπησαν ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων τούτων, ἐνῶ εἶναι βέβαιον ὅτι, κατ' ἀπαράβατον σχεδὸν κανόνα, οἱ τύποι οὗτοι ἀναφέρονται εἰς τὰ ἀρχαιότατα καὶ τιμιώτατα Ἑλληνικὰ οἰκοδομήματα ἐκάστης τῶν πόλεων.

¹ Zeitsch. für Alterthumswiss. 1851, σελ. 298.

² Πρὸβλ. Head. - Σβορώνου Ἱστορία τῶν νομισμάτων, σελ. 511.

Οἱ ἔνεκα τῆς ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας ὀψέως τοῦ νομίσματος ἡμῶν κεφαλῆς τοῦ Ἀντωνίνου ταυτίζοντες τὸ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὀψέως αὐτοῦ θολωτὸν οἰκοδόμημα πρὸς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα ναὸν τῆς Ὑγείας, ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ συμπεράνῃσι τὸ ἄτοπον, ὅτι καὶ ὁ ἐπὶ ἐτέρων νομισμάτων τοῦ αὐτοῦ ναὸς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ ἀγάλματος τοῦ Θρασυμήδους, ἐποιήθησαν ὁμοίως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος!

Τρίτον. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἐπιδαύρου κατέδειξαν ἤδη ὅτι τὰ ὑπὸ Ἀντωνίνου τοῦ συγκλητικοῦ ποιηθέντα ἐν τῷ ἱερῷ οἰκοδομήματα δὲν ἦσαν σπουδαῖα καὶ πολυτελῆ ἀλλ' εὐτελῆ τὴν κατασκευὴν κτίσματα¹. Τοιαῦτα ὅμως εὐτελῆ κτίσματα, οὐδέποτε αἱ Ἑλληνικαὶ πόλεις ἀπεικόνισαν ἐπὶ τῶν νομισμάτων αὐτῶν.

Τέτατον. Ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς Ἐπιδαύρου ἀνεκαλύφθη ἡδη σχεδὸν ἀσφαλῶς ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίνου κτισθεὶς ναὸς τῆς Ὑγείας καὶ παρ' αὐτῷ βᾶθρον ἀφιερωμένον τῇ Ὑγείᾳ. Ἀλλ' οὗτος εἶναι τετράγωνον² κτίσμα· ἐπομένως οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων θολωτὸν καὶ περιφερὲς ἱερὸν τῆς Ὑγείας.

Πέμπτον. Ἄν εἰς ταῦτα προσθήσῃ τις ὅτι αἱ ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν καὶ τὸν παρ' αὐτῷ χῶρον ὁλοσχερῶς σχεδὸν ἀποκαλύψασαι ἀνασκαφαί, οὐδὲν ἄλλο πλὴν τῆς Θόλου τοῦ Πολυκλείτου ἔδειξαν *περιφερὲς* οἰκοδόμημα, δύναται, νομίζω, νὰ συμπεράνῃ ἀσφαλῶς καὶ βεβαίως ὅτι τὸ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἐπιδαύρου εἰκονιζόμενον περιφερὲς οἰκοδόμημα εἶναι ἡ Θόλος τοῦ Πολυκλείτου, δηλαδὴ ἀκριβῶς τὸ πρῶτον μετὰ τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖον ἔπρεπε, κατὰ τοὺς ἐν τῇ νομισματικῇ ἐπιστήμῃ ἱσχύοντας κανόνας, νὰ ἀναμένωμεν ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἱερᾶς Ἐπιδαύρου.

Τούτου ἀποδειχθέντος ἀποδεικνύεται ἀφ' ἑαυτοῦ διὰ τοῦ νομίσματος ὅτι ἡ Θόλος τοῦ Πολυκλείτου ἦτο *ἱερὸν τῆς Ὑγείας* ὡς ἐκ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ σηκοῦ οὕτως ἰδρυμένου ἀγάλματος τῆς Ὑγείας.

Γ'

Μετὰ τὸ συμπέρασμα ὅμως τοῦτο ῥαγδαίως ἐπέρχονται εἰς τὸν μελετῶντα τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα.

¹ Καθβαδίου Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ σελ. 149, 161 καὶ 169.

² Καθβαδίου ἐνθ. ἀν., σελ. 149 καὶ 169.

1ον. Πῶς συμβιβάζεται πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ὑγείας ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Παυσανίου ὅτι ἡ Θόλος ἦτο οἶκημα.

2ον. Πῶς συμβιβάζεται τὸ περιφερὲς τοῦ σχήματος τῆς Θόλου πρὸς ἱερὸν τῆς Ὑγείας καὶ δὴ ἐν τοιαύτῃ ἐποχῇ, καθ' ἣν οἱ ναοὶ ἦσαν γενικῶς τετράγωνοι.

3ον. Πῶς ἐξηγεῖται τὸ ὄνομα θυμέλη δι' οὗ καλεῖ τὴν Θόλον ἡ ἐπισημοῦ τοῦ ἱεροῦ ἐπιγραφή.

Καὶ κυρίως 4ον. Πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ ὑπὸ ἱερὸν Ὑγείας ὕπαρξις λαβυρίνθου.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον παρατηρῶ ὅτι ἡ λέξις οἶκημα δὲν συνεπιφέρει ἀναγκαίως καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ κατοικίας ἀνθρώπων

Εἰκ. 9.

Εἰκ. 10.

Εἰκ. 11.

καὶ οὐχὶ περὶ ἱεροῦ οἰκήματος, τουτέστι ναοῦ. Ἀρκοῦμαι νὰ ὑπενθυμίσω τῷ ἀναγνώστῃ τὸ χωρίον τοῦ Ἡροδότου ἐκεῖνο (8, 144) ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι λέγουσιν ὅτι οἱ Πέρσαι ἔκαυσαν καὶ κατέστρεψαν τῶν «θεῶν τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ οἰκήματα τοῖσι ἡμέας ἀναγκαίως ἔχει τιμωρῆσαι», πρὸς δὲ ὅτι καὶ ὁ Παυσανίας καλεῖ οἶκημα τὸ Ἐρέχθειον (Α' 26, 6).

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον, ἦτοι τὸ περιφερὲς τοῦ σχήματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὑγείας, παραλείπων νὰ ἀναφέρω μεταγενεστέρων χρόνων ναοὺς περιφερεῖς, οἷος π. χ. ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ναὸς τῆς Ῥώμης, παρατηρῶ ὅτι ἐξ ὅλων τῶν Πελοποννησιακῶν πόλεων τὰ νομίσματα τριῶν πόλεων, ἀκριβῶς κύκλῳ τῆς Ἐπιδαύρου κειμένων, καί, ὅπερ σπουδαιότερον, οὐσῶν ἐκ τῶν πόλεων ἐκείνων εἰς τὰς ὁποίας οἱ Ἐπιδαύριοι, ὅσάκις ἐμελλον νὰ οἰκοδομήσωσι τοὺς σπουδαιότερους αὐτῶν ναοὺς, ἐπεμπον κήρυκας ἵνα προσελκύσωσι ἀρχιτέκτονας καὶ ἐργολάβους¹, παρουσιάζουσι σπουδαῖον ἀριθμὸν τοιούτων ἀρχαίων, περιφεροῦς σχήματος, ναῶν θεῶν ἢ ἡρώων.

¹ Καθελχίδου Τὸ ἱερὸν τῆς Ἐπιδαύρου, σελ. 36, 2.

Τοιαῦτα εἶναι νομίσματα τοῦ Ἀργεῶς, κοπέντα ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς καὶ παρουσιάζοντα ὅμοιον θολωτὸν καὶ περιφερῆ ναόν, μετ' ὁμοίας βάσεως, ἔχοντα δὲ ἐν αὐτῷ ἄγαλμα θεοῦ ἱσταμένου (εἰκ. 9, 10, 11 καὶ 12)¹. Ὁμοίως νομίσματα τῆς Τροιζῆνος κοπέντα ἐπὶ Κομμόδου, παρουσιάζουσιν ὅμοιον περιφερῆς θολωτὸν οἰκοδόμημα μετὰ μεγάλης πολυτελοῦς καὶ κατακόσμου θύρας² ὅποια ἦτο, ὡς γνωρίζομεν, ἡ πολυτελὴς θύρα τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (εἰκ. 13)³.

Ἐπίσης νόμισμα τῆς Κορίνθου κοπὲν ἐπὶ Ἰουλίας Δόμνας παρουσιάζει θολωτὸν περιφερῆ ναόν, τοῦ εἰς πρόσωπον μετεσχηματισμένου

Εἰκ. 12.

Εἰκ. 13.

Ἰσθμοῦ (εἰκ. 14)⁴. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως πάντων εἶναι ἕτερον νόμισμα τῆς αὐτῆς Κορίνθου (εἰκ. 15), ἐφ' οὗ μετ' ἐκπλήξεως θέλει παρατηρήσει τις, ὅτι εἰκονίζεται ναὸς τοῦ Παλαίμονος παρουσιάζων σχεδὸν πιστὸν ἐν τοῖς κυρίοις ἀντίγραφον, ἂν μὴ τὸ πρωτότυπον, τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, ὡς πρὸς πάσας αὐτῆς τὰς λεπτομερείας. Τὸ νόμισμα τοῦτο κοπὲν ἐπὶ Λουκίου Οὐήρου⁵ παριστᾷ πολυτελέστατον οἰκοδόμημα ἀποτελούμενον ἐκ δύο, ὡς ἡ Θόλος ἡ Πολυκλείτου, μερῶν, ἐνὸς ὑπογείου καὶ ἐτέρου ἐπιγείου. Εἶναι ἐπίσης περιφερῆς θολω-

¹ Imhoof-Gardner, ἐνθ. ἀν. σελ. 161 pl. GG. VI.

² Imhoof-Gardner, ἐνθ. ἀν. σελ. 162, pl. GG. XVI.

³ Καββαδίου Ἰερὸν, σελ. 61.—Τοῦ αὐτοῦ Fouilles, σελ. 104, 94 105, 136.

⁴ Imhoof-Gardner, ἐνθ. ἀν. σελ. 154, pl. FF. v.

⁵ Donaldson, Architectura Numismat. 61.—Imhoof-Gardner ἐνθ. ἀν., σελ. 11. Πίναξ Β' XII.—Pausanias, ἐκδ. Hitzig-Blümner, σελ. 489, Πίναξ XVI, 4.

τὸν καὶ κατ'ἀκόσμον, ὡς ἡ Θόλος. Ἐχει ἐξωτερικὴν στοᾶν κιόνων πολυαριθμῶν, ὡς ἡ Θόλος. Ἐπίσης σηκὸν καὶ ἐν τῷ σηκῷ, ὡς ἡ Θόλος, ἐσωτερικὴν στοᾶν κιόνων τῶν ὁποίων φαίνεται εἰς διὰ τῆς θύρας. Τέλος, ὡς ἡ Θόλος¹, ἔχει τρεῖς ἀναβαθμοὺς.

Ἡ μόνη διαφορὰ ἣν παρουσιάζει τὸ κορινθιακὸν οἰκοδόμημα εἶναι ὅτι ἔχει δεδηλωμένην ἐξωτερικὴν πύλην πρὸς εἴσοδον εἰς τὸ ὑπόγειον μέρος, ἐνῷ τοιαύτη δὲν ἀνεκαλύφθη ἐν Ἐπιδαύρῳ, ἐνθα ὑποτίθεται ὅτι κατήρχετο τις εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς Θόλου ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ δι' ἐσωτερικῆς κινητῆς κλίμακος (Καββ. Ἰερὸν, σελ. 62). Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορὰ

Εἰκ. 14.

Εἰκ. 15.

αὕτη εἶναι ἴσως φαινομενικὴ μόνον, διότι ὁ χαράξας τὸ κορινθιακὸν νομίσμα σφραγιδογλύφος θέλων νὰ δηλώσῃ, ὅτι τὸ οἰκοδόμημα εἶχε καὶ ὑπόγειον μέρος δὲν ἠδύνατο ἕνεκα τεχνικῶν λόγων νὰ κατορθώσῃ τοῦτο ἄλλως ἢ δηλῶν ἐξωτερικῶς τὴν πύλην ταύτην, καὶ ἐν ἣ ἀκόμη περιπτώσει ἦτο, ὡς τουλάχιστον ὑποτίθεται, ἢ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐσωτερικῇ. Οὐδεὶς πράγματι βλέπων τοὺς τρεῖς ἀναβαθμοὺς τοῦ ἐπὶ τοῦ κορινθιακοῦ νομίσματος οἰκοδομήματος θὰ ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ὅτι ὀπίσθεν αὐτῶν ὑπῆρχεν ὑπόγειον κατασκεύασμα. Τεχνικῶς δηλαδή ἦτο ἐντελῶς ἠδύνατον τῷ σφραγιδογλύφῳ νὰ δηλώσῃ, καθόδον εἰς τὸ ὑπόγειον ἐκ τοῦ ἐδάφους τοῦ σηκοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλην ἐπίσης σπουδαίαν ὁμοιότητα, παρουσιάζει τὸ κορινθιακὸν οἰκοδόμημα πρὸς τὴν Θόλον τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ τελευταία, ὡς

¹ Καββαδίου Ἰερὸν, σελ. 59.

εἶδομεν καλεῖται ἐν τῇ ἐπιστήμῳ γλώσσῃ τοῦ ἱεροῦ θυμέλη, ὅπερ ὡς γνωστόν, ἐτυμολογούμενον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων «παρὰ τὸ θύειν»¹, ἐσήμαινε τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπον θυσιῶν. Λοιπὸν δύο ἕτερα κορινθιακὰ νομίσματα (εἰκ. 16 καὶ 17)² παριστῶσι τὸ αὐτὸ οἰκοδόμημα τῆς Κορίνθου ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπον θυσιῶν. Πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος δηλαδὴ παρίσταται ἱερεὺς ἐτοιμαζόμενος νὰ θυσιάσῃ μέγαν ταῦρον, ἢ ἀπλῶς ταῦρος θυσίας.

Τὸ ἐπὶ τῶν κορινθιακῶν νομισμάτων θολωτὸν οἰκοδόμημα προσαρμόζουσιν οἱ νομισματολόγοι καὶ ἀρχαιολόγοι ὑπομνηματισταὶ τοῦ Πausa-

Εἰκ. 16.

Εἰκ. 17.

νίου³ πρὸς τὸ ἐξῆς χωρίον (B', 2, 1) τῆς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφῆς τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰσθμοῦ ἱεροῦ περιβόλου. «Τοῦ περιβόλου δέ ἐστιν ἐντὸς Παλαίμονος ἐν ἀριστερᾷ ναός, ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ Ποσειδῶν καὶ Λευκοθέα καὶ αὐτὸς ὁ Παλαίμων». Ἐπειδὴ ὅμως ἐπὶ τοῦ νομίσματος ἡμῶν δὲν εὐρίσκω ἐν τῷ ἱερῷ τὰ κατὰ πρῶτιστον λόγον ἀναφερόμενα ἀγάλ-

¹ Πολυδεύκης: Βωμός, ὅς καλεῖται θυμέλη παρὰ τὸ θύειν. — Σουΐδας, θυμέλη, ὁ βωμός ἀπὸ τοῦ θύειν. — Ἡσύχιος, θυμέλη, ἔδαφος ἱερὸν, τὸ ἐπίπυρον, ἐφ' οὗ ἐπιθύουσι. — Φρόνιχος, σελ. 163: θυμέλην, τοῦτο οἱ μὲν ἀρχαῖοι ἀντὶ τοῦ θυοῖαν ἐτίθουν κτλ.

² Imhoof-Gardner ἐνθ. ἀν. σελ. 11. Πέν B' XI (M. Λύρηλιος) — καὶ Πέν. B' XIII (Καρκαλλας).

³ Imhoof-Gardner ἐνθ. ἀν. Hitzig-Blümner, I, σελ. 489. Frazer Pausanias, III, 14.

ματα τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Λευκοθέας, ἀλλὰ μόνον τὸ ἐν τρίτῃ μοίρᾳ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μνημονευόμενον ἄγαλμα τοῦ Παλαίμονος, φρονῶ ὅτι δέον νὰ ταυτίσωμεν αὐτὸ πρὸς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον χωρίον τοῦ Πausανίου «Ἔστι δὲ καὶ ἄλλο (ἱερὸν τοῦ Παλαίμονος), **Ἄδυτον** καλούμενον, **κάθοδος δὲ εἰς αὐτὸ ὑπόγειος**, ἐνθα δὴ τὸν Παλαίμονα **κεκρύφθαι** φασιν ὅς δ' ἂν ἐνταῦθα ἢ Κορινθίων ἢ ξένων ἐπίορκα ὁμότης, οὐδεμία ἔστι μηχανὴ διαφυγεῖν τοῦ ὄρκου». Πρὸς τοῦτο θαυμασίως συμφωνεῖ ἡ ἐπὶ τῶν κορινθιακῶν νομισμάτων δηλουμένη ὑπόγειος κάθοδος καὶ τὸ ἐν τῷ ἱερῷ ἄγαλμα τοῦ Παλαίμονος μόνου.

Ἐχει δὲ καὶ τὸ μέγα πλεονέκτημα τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ νὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ ἀνεξηγήτου ὑπογείου τῆς Ἐπιδαύρου. Ὅπως δηλαδὴ τὸ ὑπόγειον τοῦ Παλαιμονείου ἀδύτου τῆς Κορίνθου ἦτο κρύπτη, οὕτω δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι κρύπτη θὰ ἦτο καὶ τὸ ὑπόγειον κατασκευάσμα τῆς ὁμοιοσχήμου Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἄλλ' ἐρωτᾶται πρὸ παντός ἄλλου τί σημαίνει ἐνταῦθα τὸ «κεκρύφθαι» τοῦ Πausανίου κρύπτην νεκροῦ, **τάφον** δηλαδὴ ἢ κρησφύγετον ζῶντος, ὡς ὑποθέτουσιν ὁ Rohde¹, ὡς καὶ οἱ Hitzig καὶ Blümner².

Πρὸς τοῦτο δύναται νὰ διαφωτίσῃ ἡμᾶς ἕτερον χωρίον τοῦ Πausανίου, ὅπερ διέφυγε τὴν προσοχὴν τῶν σοφῶν τούτων (II, 1, 4). Ὁμιλῶν δηλαδὴ ὁ περιηγητὴς περὶ τοῦ παρὰ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Κρομμυῶνος βωμοῦ τοῦ Παλαίμονος, προσθέτει «εἰς τοῦτον τὸν τόπον ἐκκομισθῆναι τὸν παῖδα ὑπὸ δελφῖνος λέγουσι κειμένῳ δὲ ἐπιτυχόντα **Σίσυφον θάψαι** τε ἐν τῷ Ἰσθμῷ καὶ τὸν ἀγῶνα ἐπ' αὐτῷ ποιῆσαι τῶν Ἰσθμίων». Καὶ ἐκ τῆς μυθολογίας δὲ γνωρίζομεν ὅτι ἡ μήτηρ τοῦ Παλαίμονος ἐν τῇ μανίᾳ αὐτῆς πρῶτον ἐφόνευσε τὸν Παλαίμονα ρίψασα εἰς πεπυρωμένον λέβητα, εἶτα δέ, **νεκρὸν** αὐτὸν εἰς τὰς ἀγκάλας λαβοῦσα, ἐρρίφθη μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν θάλασσαν, ὅθεν ἐξήγαγεν αὐτὸν δελφὶν ἐν ᾗ θέσει εὔρεν αὐτὸν κείμενον ὁ Σίσυφος³, καὶ ἔθαψεν ἐν τῷ Παλαιμονείῳ ἀδύτῳ τοῦ Ἰσθμοῦ.

Τάφος ἄρα νεκροῦ καὶ οὐχὶ κρησφύγετον ζῶντος ἦτο τὸ ὑπόγειον τοῦ Παλαιμονείου, τάφος ἄρα πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦτο καὶ τὸ ὑπόγειον τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ πανομοίου ἀρχιτεκτονικῶς Θόλου.

¹ Psyche, σελ. 127, 3.

² Pausanias, σελ. 490.

³ Εὐριπίδ. Μηδ. 1286. — Ἀπολλόδ. 3, 3, 5.

Δ'

Εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ αὐτοτελὴς ἔρευνα περὶ τῆς σημασίας τοῦ λαβυρινθώδους ὑπογείου τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἀληθῶς, ἂν θελήσωμεν νὰ ἀνεύρωμεν τὴν σημασίαν τοῦ λαβυρινθοῦ τῆς Ἐπιδαύρου ἐκ μόνον τοῦ παραδόξου σχήματος αὐτοῦ ὁρμώμενοι, ἐν καὶ μόνον ὅμοιον μνημεῖον θέλομεν εὑρεῖ δυνάμενον νὰ βοηθήσῃ τὰς ἐρεῦνας ἡμῶν. Τὸ μνημεῖον δὲ τοῦτο εἶναι τετράδραχμον τῆς Κρητικῆς πόλεως Κνωσοῦ (εἰκ. 18)¹, κοπέν κατὰ τὸν δεῦτερον π. Χ. αἰῶνα καὶ

Εἰκ. 18.

παρουσιάζον τύπον λαβυρινθοῦ ἔχοντες πάντα τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ λαβυρινθοῦ τῆς Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, ἥτοι τὸ κυκλικὸν σχῆμα τὸ ἀπομιμούμενον τὴν ἐλικοειδῆ θέσιν συνεσπειρωμένου ὄφeos καὶ τὸ ὅτι πρέπει νὰ διατρέξῃ τις αὐτὸν ἀπαξάπαντα ἀπὸ τοῦ κέντρου ἵνα φθάσῃ εἰς τὴν εἴσοδον καὶ τὰνάπαλιν.

Πρὸς τί ἐχρησίμευσεν ὁ λαβυρινθος οὗτος τῆς Κνωσοῦ; Ἡ συνήθης καὶ κοινὴ παράδοσις

λέγει ὅτι ἦτο ἀνθρώπινον οἰκοδόμημα κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Δαιδάλου κατὰ παραγγελίαν τοῦ Μίνως ἵνα χρησιμεύῃ ὡς ὑπόγειος κατοικία² τοῦ αἰμοδόρου τέρατος Μινωταύρου³.

Ἀλλ' ἐν' ἀνεύρωμεν τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῆς οἰκοδομῆσεως τοῦ Κρητι-

¹ Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, p. 77, 96, pl. VI. 18. — Wroth, BMC. Crete p. 23, 41, pl. VI, 5. — Head, Guide, pl. 56, 29. — Pellerin, Recueil III, pl. 98, 25 et ztl.

² Διοδώρου I, 61, 67. — IV, 60, 77. — Ἀπολλοδ. 3, 1, 4, 4. — 15, 8, 6 καὶ 9, 2. — Πausan. I, 27, 10. — Στράβων X, 477. Bursian, Geog. von Griech. II, 560. — Hoeck, Kreta I, 56 κ. ἐξ.

³ Πρὸς τὸ αἰμοδόρον τοῦτο τοῦ Μινωταύρου συμφωνεῖ καὶ ὁ χαρακτήρ τοῦ κατοίκου τοῦ ἐν Κορίνθῳ ὑπογείου κτίσματος, ἥτοι τοῦ Παλαίμονος, ὃν παραδόσεις τινὲς καλοῦσι βρεφοκτόνον, ὡς ἐκ τῶν θυσιῶν τῶν παίδων ὅς προσέφερον

κοῦ λαβυρίνθου πρέπει, νομίζω, παρερχόμενοι τοὺς μύθους νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ οἰκοδομήματος ἐκείνου, οὗ ὁ λαβύρινθος αὐτός ἦτο πιστὸν ἀντίγραφον.

Ἀληθῶς ὁ Διόδωρος ἱστορεῖ ὅτι ὁ Δαίδαλος ἐλθὼν εἰς Αἴγυπτον καὶ θαυμάσας τὴν ἐν τοῖς ἔργοις τέχνην ἀκατεσκεύασε τῷ βασιλεύοντι τῆς Κρήτης Μίνῳ λαβύρινθον *ὁμοιον* τῷ κατ' Αἴγυπτον»¹. Ὁ δὲ Πλίνιος² διηγεῖται ὅτι ὁ Δαίδαλος ἀντέγραψε μὲν πιστῶς τὸν ἐν Αἰγύπτῳ κολοσσιαῖον λαβύρινθον ἀλλ' εἰς κλίμακα ἑκατοντάκις μικροτέραν. Λοιπὸν ὁ ἰδίῳις ὁμῶσιν ἰδὼν τὸν Αἰγυπτιακὸν λαβύρινθον Ἡρόδοτος περιγράφων τὸ κολοσσιαῖον τοῦτο αἰγυπτιακὸν κτίριον λέγει ὅτι ἐπεσκέφθη τὸ ἄνω τοῦ ἑδάφους μέρος, ὅπερ εἶχε τρισχίλια οἰκήματα, οὐχὶ ὁμῶς καὶ τὸ ὑπόγειον, διότι τοῦτο ἦτο ἄδυτον ἀπαγορευόντων τὴν εἴσοδον τῶν ἱερέων, οἵτινες ἔλεγον «*θῆκας αὐτόθι εἶναι τῶν τε ἀρχὴν τὸν λαβύρινθον τοῦτον οἰκοδομησαμένων βασιλέων καὶ τῶν ἱερῶν κροκοδείλων*»³. Καὶ ὁ Διόδωρος δὲ καὶ Στράβων ῥητῶς *τάφον* καλοῦσι τὸν ὅλον λαβύρινθον τῆς Αἰγύπτου⁴ λέγοντες, ὡς καὶ Ἡρόδοτος, ὅτι ἀδύνατον ἦτο νὰ ἐξέλθῃ ὁ ἅπαξ εἰς αὐτὸν εἰσδύσας.

Ἀφοῦ λοιπὸν τάφος καὶ ἄδυτον ἦτο τὸ ὑπόγειον τοῦ Αἰγυπτιακοῦ λαβυρίνθου, τάφος καὶ ἄδυτον τὸ ὑπόγειον τοῦ ἐν Κορίνθῳ Παλαιμονείου, εἶναι φυσικὸν καὶ ἐπιβαλλόμενον, νομίζω, τὸ συμπέρασμα ὅτι τάφος καὶ ἄδυτον θὰ ἦτο καὶ ὁ λαβύρινθος τῆς Κνωσοῦ, ἅρ' οὐ μάλιστα εὐρίσκουμεν ὅτι καὶ γενικῶς οἱ τάφοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐκαλοῦντο *λαβύρινθοι*⁵.

Ὅτι ὁ Κρητικὸς λαβύρινθος ἦτο ἄδυτόν τι ἀπόδειξις ἢ πίστις καθ'

αὐτῷ, ἀπαράλλακτως ὡς ἐθυσιάζοντο εἰς τὸν Μινώταυρον τὰ τέκνα τῶν Ἀθηναίων. Λυκόφρωνος Ἀλεξάνδρου, 229 καὶ τὰ Σχόλια. — Preller-Robert, Griech. Mythol. σελ. 603.

¹ Διοδώρου Α', 61.

² Nat. H. XXXVI, 13.

³ Β', 148.

⁴ Α', 61 «Τάφον δὲ αὐτῷ κατεσκεύασε (ὁ βασιλεὺς Μένδης) τὸν ὀνομαζόμενον λαβύρινθον. — Στράβων 811. Ἐπὶ τέλει δὲ τῆς οἰκοδομίας ταύτης πλέον ἢ στάδιον ἐπεχούσης ὁ τάφος ἐστί. . . . Ἰμάνδης δ' ὄνομα ὁ ταφείς».

⁵ Πρβ. Κλήμ. Ἀλεξανδρ. Προτρεπτικόν, ἐν σελ. 141 τοῦ 8^{ου} τόμου τῆς Πατρολογίας: Καθάπερ γάρ, οἶμαι, οἱ ναοί, οὕτω δὲ καὶ οἱ τάφοι θαυμάζονται, πυραμίδες καὶ μυρσώλια, καὶ λαβύρινθοι, ἄλλοι ναοὶ τῶν νεκρῶν, ὡς ἐκεῖνοι τάφοι τῶν θεῶν.

ἦν ἀδύνατον νὰ ἐξέλθῃ ὁ ἄπαξ εἰς αὐτὸν εἰσδύσας¹, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν πολύπλοκοι καμπαὶ ἀπέκλειον τὴν ἀγνοουμένην ἐξοδὸν, ἀφ' ἑτέρου δ' ὁ Μινώταυρος θὰ ἐσπάρασσε τὸν εἰσελθόντα.

Ὅτι ὁμῶς ἦτο καὶ τάφος δὲν μαρτυρεῖται, ἂν καὶ δυνάμεθα νὰ τὸ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς οὐσίας τῶν περὶ Μινωταύρου μύθων.

Ἀληθῶς ὁ συνήθης περὶ Μινωταύρου μῦθος, ἦτοι ὁ Ἀττικὸς, παριστᾷ τὸν Μινώταυρον ὡς τέρας ζῶν, τὸν δὲ λαβύρινθον οἶκημα αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ μῦθος οὗτος εἶναι ἐντελῶς ἀναξιόπιστος, διότι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ πλᾶσμα τῶν Ἀθηναίων τραγικῶν ποιητῶν περὶ ὧν μετ' ἀγανακτήσεως λέγει ὁ χρηστὸς Πλούταρχος² ὅτι «ἐπικρατήσαντες διετέλουν αἰὲ κατηγοροῦντες καὶ λοιδοροῦντες ἐν τῷ θεάτρῳ» τὸν κατὰ πάσας τὰς ἄλλας παραδόσεις δικαιοτάτον καὶ θεοφιλέστατον βασιλέα καὶ νομοθέτην Μίνωα «πολλὴν ἀπὸ τοῦ λογείου καὶ τῆς σκηνῆς ἀδοξίαν αὐτοῦ κατασκεδάζοντες ὥς χαλεποῦ καὶ βιαίου γενομένου».

Οὕτως ἔν' ἀνεύρωμεν τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῶν περὶ Μινωταύρου καὶ τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ μύθων δεόν νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν οὐσίαν τῶν περὶ αὐτοῦ μύθων ἅτινα εἶναι τὰ ἑξῆς:³

Υἱὸς τις τοῦ Μίνωος, Ἀνδρόγεως καλούμενος, ἔρχεται εἰς τὴν Ἀττικὴν ὡς φίλος καὶ λαμβάνει μέρος εἰς τοὺς ἐνταῦθα τελουμένους ἀγῶνας. Νικᾷ πάντας τοὺς ἐγγχωρίους ἀθλητάς, κινεῖ οὕτω τὸν φθόνον αὐτῶν καὶ ἀνοσίως δολοφονεῖται. Ὁ Μίνωος μαθὼν τὴν συμφορὰν τοῦ υἱοῦ του ζητεῖ δίκας, ἀλλ' οὐδεὶς προσέχει εἰς αὐτόν. Τὸ θεῖον ὁμῶς ἐπέρχεται βαρὺ κατὰ τῶν δολοφόνων. Λιμὸς καὶ λοιμὸς καὶ πλήμμυραι ἀφανίζουσι τὴν Ἀττικὴν. Οἱ Ἀθηναῖοι προσπίπτουσιν ἱκέται εἰς τὸ θεῖον, ἀπαλλαγὴν ζητοῦντες τῶν κακῶν. Τὸ δὲ θεῖον προστάσσει εἰς αὐτοὺς νὰ δίδωσι πρὸς βοράν, ἦτοι νὰ θυσιάζωσιν, ἑπτὰ παῖδας καὶ ἵσας κόρας, ἑτέρῳ υἱῷ τοῦ Μίνωος, τῷ Μινωταύρῳ.

Τίς δὲν ἀναγνωρίζει ἐνταῦθα τὰς ἀνθρωποθυσίας ἐκείνας τῶν Ἑλλήνων τὰς ἀπὸ τῶν παναρχαιοτάτων μέχρι τῶν τελευταίων ἱστορικῶν χρόνων ἐθιζομένας ἐν Ἑλλάδι πρὸς ἐξίλασμον τῶν ἐν τοῖς τάφοις νεκρῶν, ἦτοι τῶν καταχθονίων ἡρώων, οἵτινες, ὅσας τις μάλιστα εἶχον δικαίας ἀφορμὰς, τοσαύτας προυξένουν καταστροφὰς ἐξερχόμενοι τῶν τάφων ἐν

¹ Ἀπολλόδ. 3, 15, 6 κλπ. κλπ.

² Βίος Θεσέως, 16, 7.

³ Ἰδὲ Roscher's Mythol. Lexikon ἐν ἄρθρῳ Ἀνδρόγεως.

οἷς ᾤκουν ¹, ἀκριβῶς ὡς οἱ αἰμοδόροι *Βρυκόλακες*, οἱ *Καταχανάδες* καὶ τὰ *Στοιχεῖα* τῶν δεισιδαιμονιῶν τοῦ νῦν λαοῦ μας. Ἡ θυσία τῆς Πολυξένης ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀχιλλέως, ἡ τῶν Τρώων αἰχμαλώτων ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατρόκλου καὶ τῶν Μεσσηνίων αἰχμαλώτων ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Φιλοποίμενος ², ἡ αὐτοθυσία δύο γενναίων τέκνων τῆς Σπάρτης πρὸς ἐξίλασμον τοῦ φόνου τῶν δύο ἱερῶν κηρύκων τοῦ Δαρείου ³, καὶ πλείστα ἄλλα παραδείγματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ ἱστορίας, σαφέστατον ποιοῦσιν ὅτι τὰ τέκνα τῶν Ἀθηναίων ἐθυσιάζοντο ἐν τῷ λαβυρίνθῳ ἢ τοι τάφῳ πρὸς ἐξίλασμον τοῦ δολίως καὶ ἀδίκως φονευθέντος υἱοῦ τοῦ Μίνως ⁴.

Ἄν κατόπιν οἱ Ἀθηναῖοι τραγικοί, οἵτινες ἤθελον νὰ δικαιολογήσωσι τὴν διαγωγὴν τῶν προγόνων των, ἔθεσαν ἀντὶ τοῦ ἀδίκως δολοφονηθέντος παρ' αὐτῶν συμπαθοῦς υἱοῦ τοῦ Μίνως ἕτερον υἱόν, τὸν αἰμοδόρον καὶ τερατόμορφον Μινώταυρον, ἐν τῷ λαβυρίνθῳ, τοῦτο καθιστᾷ μὲν συμπαθεῖς τοὺς θυσιαζομένους υἱοὺς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναιρεῖ τὴν γνώμην ἡμῶν ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιταφίου θυσίας, διότι ἡ ἀντικατάστασις καὶ μεταμόρφωσις αὕτη εἶναι συμφωνοτάτη πρὸς τὰς περὶ νεκρῶν ἀρχὰς καὶ παραδόσεις τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ θανὼν, ἥρως γενόμενος, ἠλλάσσε μορφήν ὅτε ἐξήρχετο τοῦ τάφου, ἐπιφαινόμενος τοῖς ἀνθρώποις ὅτε μὲν ὡς λύκος, ζῶν τῆς ἀρπαγῆς καὶ νυκτός, ὡς ὁ Ἀρκὰς Λυκάων ⁵ καὶ οἱ σύντροφοι αὐτοῦ, οὓς ἐξιλάσκοντο δι' ἀνθρωποθυσιῶν, ὅτε δὲ ὡς κύων, ὡς ἡ φοβερά Ἑκάβη ⁶, ἢ ὡς ὄφις, ὡς ὁ θνητὸς ἥρως Ἀσκληπιὸς καὶ πλείστοι ἄλλοι. Οὕτω καὶ νῦν ὁ λαὸς ἡμῶν πιστεύει ὅτι οἱ ἐν τοῖς τάφοις, ναοῖς καὶ θεμελίοις οἰκιῶν τεθαμμένοι ἄνθρωποι ἐπιφαίνονται τὴν νύκτα ὡς λύκοι καὶ κύνες καὶ βόες πλείστας ὄσας καταστροφὰς προξενοῦντες, αἰμοποτοῦντες καὶ θυσίας ἀνθρωπίνων ὑπάρξεων πρὸς ἐξορκισμόν ἀπαιτοῦντες. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου ἀπείρους παραδόσεις ἔχει συλλέξει ὁ σοφώτατος περὶ τὰ θέματα ταῦτα καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν κ. Ν. Πολίτης.

Ἄρα ὁ υἱὸς τοῦ Μίνως Ἀστερίων ἢ Μινώταυρος, ἢ ὅπως ἄλλως

¹ Ἴδε Roscher's Mythol. Lex. σελ. 2477.

² Πλουτάρχ. Φιλοποίμ. 21.

³ Ἡροδότου 7, 134, 137.

⁴ Πέλ. Roscher's Myth. Lex. ἐν λ. Heros σελ. 2503 κ. ἐξ.

⁵ Παιυσαν. 6, 8, 2 καὶ Roscher ἐνθ. ἀν., σελ. 2472.

⁶ Roscher ἐνθ. ἀν., σελ. 2473.

καλεῖ αὐτὸν ὁ μῦθος, οὐδὲν ἄλλο κατ' οὐσίαν εἶναι ἢ ἑτέρα μορφή, τὸ Στοιχειό, τοῦ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων φονευθέντος υἱοῦ αὐτοῦ Ἀνδρόγεω τοῦ ὁποῖου βεβαίως, ὁ ἐπικρατήσας ἐν τῷ πολέμῳ κατὰ τῶν Ἀθηναίων, Μίνως θὰ ἀνεκόμισε τὰ ὅσῃ εἰς Κνωσὸν καὶ ἔθαψεν ἐν τῷ ἐπισήμῳ τάφῳ τῶν βασιλέων, ἦτοι ἐν τῷ λαβυρίνθῳ τῆς Κνωσοῦ. Ὑπάρχει μάλιστα καὶ περιεργοτάτη ἔνδειξις περὶ τούτου.

Ὡς γνωστόν, ἐν τῇ Κνωσῷ ὑπάρχουσι περίφημα ἤδη ἐρείπια μεγίστου οἰκοδομήματος ὅπερ ὁ μὲν Schliemann ἐκάλει ἀνάκτορα τοῦ Μίνως, τινὲς δὲ τῶν νῦν ἀρχαιολόγων ταυτίζουσι πρὸς τὸν λαβύρινθον τοῦ Μίνως καὶ Δαιδάλου. Περὶ τῶν ἐρειπίων τούτων διηγοῦνται δύο τῶν πρώτων περιηγητῶν τῶν νεωτέρων χρόνων ὁ Cornelius καὶ ὁ Pococke¹ τὸν ἐξῆς μῦθον τοῦ νῦν κρητικοῦ λαοῦ.

«Ὁ σταυρώσας τὸν Χριστὸν Καϊάφας ἐλθὼν εἰς Κρήτην ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ἐν Κνωσῷ. Ἐπειδὴ ὅμως μετὰ τινὰ χρόνον τὸ λείψανον αὐτοῦ εὗρέθη ἐκτὸς τῆς γῆς τὸ ἔθαψαν ἐκ νέου. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐξῆλθε καὶ πάλιν κατεχώσθη ὑπὸ τῶν περιφόβων κατοίκων. Τοῦτο ἐπανελήφθη ἐπὶ αἰῶνις μέχρις οὗ ἔκτισαν ἐπὶ τοῦ τάφου του τὸ μέγα οἰκοδόμημα οὗ τὰ ἐρείπια σώζονται ἐν Κνωσῷ, καὶ οὕτω ὁ βρυκόλακας τοῦ Καϊάφα δὲν δύναται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ τάφου του, περὶ οὗ πλεῖστα ἄλλα γελοῖα λέγει ὁ Pococke, διηγεῖται ὁ λαός».

Τίς δὲν ἀναγνωρίζει ἐκ τοῦ μύθου τούτου, ὅτι μέχρι τοῦ νῦν διεσώθη ἡ γνῶσις ὅτι τὰ ὑπόγεια τοῦ κρητικοῦ λαβυρίνθου ἦσαν ἀνέκαθεν τάφοι· καὶ τίς ἄλλος ἠδύνατο νὰ ἀντικαταστήσῃ προσφύτερον ἐν τῷ πνεύματι τῶν χριστιανῶν κατοίκων τὸν αἰμοδόρον Μινώταυρον, ἀπὸ τὸν χύσαντα τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ Καϊάφαν. Αὐτὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπὶ διαδοχικῶν ταφῶν τοῦ Καϊάφα δὲν ἐνθυμίζει περιέργως τὴν θυσίαν τῶν ἐπὶ ζευγῶν ἅτινα ἐθυσίαζον αὐτῷ οἱ Ἀθηναῖοι;

Δυνάμεθα ἄρα νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς ἐκ πάντων τούτων ὅτι πρὸς ταφὰς ἐχρησίμευε καὶ ὁ κρητικὸς λαβύρινθος, δηλαδὴ τὰ ὑπόγεια αὐτοῦ μέρη, ὡς καὶ τὰ ὑπόγεια τοῦ αἰγυπτιακοῦ αὐτοῦ πρωτοτύπου καὶ τὸ ὑπόγειον τοῦ θολωτοῦ τῆς Κορίνθου Παλαιμονείου. Τί λοιπὸν λογικώτερον τοῦ συμπεράσματος ὅτι τάφος θὰ ἦτο καὶ ὁ ὑπὸ τὸν ναὸν τῆς Ὑγείας μυστηριώδης λαβύρινθος τῆς θόλου τῆς Ἐπιδαύρου, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ ἀποκαλύπτων τὰ μυστήρια τῆς Ἑλληνικῆς εἰδωλολα-

¹ Ἰδὲ Pashley, *Travels in Crete*, I, p. 207.